

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ КНЯЖОГО ГАЛИЧА

У статті аналізується процес дослідження середньовічних укріплень столичного міста Галич. На тлі суспільно-політичної історії та стратегічного розташування міста, аналізуються археологічні дослідження давніх фортифікацій. Подано характеристику найважливіших пам'яток фортифікації, більшість з яких ще належить поглиблено вивчати.

Ключові слова: Галич, археологія, Галицько-Волинська держава, Ярослав Пастернак, городище, вал.

Актуальність теми визначається тим, що процес вивчення військово-історичних аспектів функціонування столиці Галицько-Волинської держави – міста Галич протягом ХІХ–ХХ ст. мав важливе значення для формування державницьких амбіцій поневоленої української нації. За два останні століття у Галичі проведені масштабні археологічні дослідження, які дали значний матеріал для характеристики оборонних укріплень міста. Історія археологічних досліджень в Галичі – важлива ділянка досліджень сучасної медієвістики, без ретельного з'ясування різних сторін цього питання неможливо проаналізувати процес становлення системи укріплень Східного Прикарпаття. Разом з тим дані археологічних досліджень становлять базу для дослідження військово-історичних проблем давньої та середньовічної доби. Тому історія досліджень укріплень княжих столиць доби Галицько-Волинської держави є важливою складовою історичної науки загалом.

Ці питання дотично розглядалися в багатьох історичних працях [1, 3, 6, 9, 11, 15, 16, 18, 20]. Проте цілеспрямованого вивчення історії дослідження фортифікацій Княжої доби в Галичині досі не проведено.

Омельчук Богдан Андрійович, кандидат історичних наук, асистент кафедри туризму, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів.

© Омельчук Б.А., 2016

Стан дослідження проблеми. Питання формування уявлень про давні укріплення літописного Галича коротко розглядалася у роботах Б. Томенчука, В. Ляски, Н. Білас, В. Барана, С. Терського, Р. Могитича, М. Каші та О. Джеджори, однак досі не зроблено детального історіографічного огляду цієї проблеми.

Новизна дослідження. За останні десятиліття проведені значні за об'ємом дослідження на території ймовірного дитинця княжого Галича у с. Крилос. Відкрито укріплення, пов'язані зі становленням ранньослов'янської державності, зібрано ряд фактів, які дозволяють детальніше з'ясувати обставини формування оборонного комплексу княжого Галича. Проте на тлі численних узагальнюючих праць досі не існує єдиної картини історії дослідження системи фортифікації.

Метою статті є аналіз сучасних історичних досліджень проблеми, а також особливостей джерельної бази, що стосується формування оборонного комплексу княжого Галича у Галицько-Волинському регіоні, з'ясування етапів розвитку територіальної структури княжого міста, роль зовнішніх впливів у цих процесах.

Вклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Оборонні укріплення є визначальними для характеристики середньовічних міст. Перші археологічні дослідження городищ в околицях м. Галич на Дністрі були проведені лише в другій половині ХІХ ст. В той час відбувалася наукова дискусія стосовно розташування княжої столиці Галичини. Тривалий час існувала впевненість, що княжа столиця знаходилась на території сучасного м. Галич Івано-Франківської обл., навколо старостинського замку. Однак відкриття фундаментів кам'яних храмів на значній віддалі від замку поставило під сумнів ці уявлення.

Традиційної думки стосовно місцезнаходження дитинця на території Галича дотримувався львівський історик А. Петрушевич. Там же він розміщував і церкву Св. Спаса. Саме місто, на думку дослідника, займало простір між

р. Лімницею та р. Луквою [19, с. 135]. При цьому дослідники, як правило, ігнорували наявність відповідних оборонних укріплень, вважаючи самі кам'яні храми оборонними осередками. Так, професор Львівського університету І. Шараневич, натомість, шукав залишки давнього міста на Залуквівській височині вздовж правого берега р. Лімниці. Аргументом для таких пошуків була наявність на даній території давніх храмів Пантелеймона і Спаса [24, с. 295–335].

Важливим фактором пошуків була також ідентифікація згаданого в літописі кафедрального собору Успіня Богородиці. Так, А. Петрушевич ідентифікував літописний Богородичний собор з сучасною йому церквою Різдва Христового в Галичі, І. Шараневич вважав залишками Богородичного собору церкву в ур. Під Дібровою, розкритою в результаті його археологічних пошуків спільно з місцевим парохом Л. Лаврецьким у 1882–1884 рр. [27, с. 140].

Лише краківський археолог Т. Земенцький детально проаналізував та склав план укріплень у с. Крилос поблизу Галича [9, с. 30].

Першим, хто за основу пошуків дитинця княжого Галича прийняв наявність відповідних оборонних укріплень був львівський архіваріус та дослідник замків Галичини О. Чоловський. Він вважав неможливим окреслення міської території княжої столиці на надзвичайно великій площі [25, с. 18–20]. На думку О. Чоловського, літописний Галич лежав за 6 км на південь від сучасного однойменного міста на місці теперішнього с. Крилос [25, с. 2]. Аргументом були природні захисні властивості території, потужність та розмір укріплень тощо. Дослідник розвинув детальну схему наявних на поверхні укріплень, опираючись на план краківського археолога Т. Земенцького. Саме такий підхід виявився найправильнішим. Він дозволив у майбутньому продовжити діяльність з вивчення оборонної системи Галича у правильному напрямі.

Продовжив справу вивчення топографії княжого Галича відомий український мистецтвознавець Йосип Пеленський, який, спираючись на висновки О. Чоловського

зумів науково локалізувати центральну частину Галича. Він зазначив на карті й описав понад два десятки місць сподіваних руїн монументальних споруд [10, с. 313], внаслідок чого до інтерпретації планувальної структури міста були внесені певні корективи. Зокрема, він засумнівався у локалізації літописного храму Спаса – двірської церкви Володимирка Володаревича на руїнах церкви в ур.Карпиця, оскільки вона мала б стояти на Крилоській горі [26, с. 70–78]. Там же, в ур. Золотий тік, за Й. Пеленським, мав би знаходитися і князівський палац. За сучасною ж версією, в середині XII ст. старі укріплення на Золотому Тоці могли втратити своє значення і княжий двір міг бути переміщений на нове місце [6].

Важливим та плідним етапом вивчення оборонних укріплень княжого Галича був міжвоєнний період. Саме тоді було проведено найважливіші обстеження помітних на поверхні пам'яток. Авторами цих робіт були археолог-аматор Л. Чачковський та місцевий лікар Я. Хмілевський. Результатом вивчення ними княжого міста Галич стала їх спільна монографія «Княжий Галич» [22]. Згадані дослідники не тільки візуально обстежили територію давнього міста та його околиць, зафіксували залишки численних оборонних укріплень (валів, земляних платформ під сторожові башти тощо), багато з яких не збереглися до нашого часу, але й уклали детальний топографічний план княжого Галича. За основу планувальної структури міста вони слідом за О. Чоловським та Й. Пеленським, прийняли городище на Крилоській горі. На їхню думку княжий дитинець був поділений на дві частини: північну, де знаходився княжий двір з церквою Спаса, та південну – з Успенським собором. На основі даних топоніміки вони висловили припущення, що між цими двома частинами – в ур. Базар знаходилась головна торгова площа міста. Пригороддя княжої столиці – головний торгово-ремісничий посад, на думку Л. Чачковського та Я. Хмілевського, розташовувався на території західніше Крилоської гори аж до р. Лімниці. [22, с. 54–75].

Значно уточнено планувальну структуру княжої столиці Галичини знаменитим українським археологом Я. Пастернаком, який з 1934 р. проводив щорічні систематичні дослідження на терені міста. Метою дослідника, за його словами, було визначення «льокалізації центру старого Галича на терені» [14, с. 39–40]. Саме цьому досліднику вдалося остаточно «поставити крапку» в питанні локалізації політичного центру згодної міської агломерації – віднайти фундаменти Успенського собору в 1936 р. Цим відкриттям остаточно вирішено проблему місцезнаходження стольного Галича [13, с. 30–31]. За вісім польових сезонів Я. Пастернак з'ясував багато аспектів планувальної структури міста, науково перевірів більшість спостережень своїх попередників стосовно розташування укріплень.

Так, зокрема, Я. Пастернак [14, с. 81] перевірів зафіксований Л. Чачковським в північній частині урочища «Ставицька» курган. Його розташування вказувало на сторожову функцію на проході від півдня в пригороддя через потрійні вали, які захищали дитинець міста. Керамічні фрагменти, зібрані Я. Пастернаком при підшві кургану-платформи, дозволили датувати його часами Володимирка. Натомість дослідник поставив під сумнів віднесення до оборонних укріплень Галича невеликого за площею городища з бідним культурним шаром в с. Вікторів. Як вказував Я. Пастернак, його вали утворювали прямий кут [14, с. 81].

На думку Я. Пастернака [15, с. 619–620], галицькі церкви, розташовані вздовж зовнішніх кордонів міста, мали також виконувати оборонну функцію. На цю функцію храмів дослідника наштовхнула, мабуть, літописна згадка під 1219 р. про оборону, яку тримала угорська залога на стінах Успенського собору під час облоги міста Мстиславом Пересопницьким.

В результаті ретельного вивчення ділянки в ур. Золотий Тік протягом 1938–1941 рр. Я. Пастернак припустив локалізацію там первісного княжого двору. Тоді ж було зроблено припущення щодо історико-топографічного розвитку

Галича: спершу центр міста обмежувався ур. Золотий Тік, пізніше Ярослав Осмомисл «пересунув» його межі південніше, збудувавши на новому місці Успенський собор [14, с. 257–258]. Пригороддя міста дослідник локалізував в ур. Качків [14, с. 63]. У 1939-1941 рр. проведено дослідження кількох ремісничих майстерень в ур. Юріївське [14, с. 202–208], що дозволяє інтерпретувати цю територію як частину посаду Галича. Таким чином, Я. Пастернак, вивчаючи княжий Галич не лише відкрив найважливіші топографічні пункти (Успенський собор та ін.), але й вперше намагався розглянути історичний та топографічний розвиток оборонних укріплень міста, спираючись у своїх висновках на археологічні матеріали.

Матеріали цього етапу досліджень оборонних укріплень Галича увійшли до узагальнюючої праці Я. Пастернака «Старий Галич», опублікованої в 1944 р., в якій вченим підсумовано також здобутки своїх попередників та проаналізовано картографічні та документальні пам'ятки [14].

Науковий резонанс робіт Я. Пастернака спонукав дослідників вже невдовзі по закінченні Другої світової війни відновити археологічне вивчення княжої столиці. Так, київський археолог В. Гончаров за результатами своїх досліджень співвідніс територію, захищену валами в ур. Качків, з «окольным городом» [4, с. 22]. Натомість, львівський археолог В.В. Ауліх інтерпретував цю складову частину міста як «сховище» на випадок військової небезпеки [1, с. 149].

Спираючись на роботи попередників, провідний на той час спеціаліст з археології Київської держави В. Довженок, припустив, що боярські двори ніби блокували княжу столицю, а бояри, спираючись на власну економічну та військову силу, нерідко нав'язували свою волю галицьким князям, створювали соціальну напругу і дестабілізували політичну обстановку у державі. В той же ж час відомий дослідник слов'янства В. Петров висунув концепцію тричленної структури Галича. Він припускав, що центральний майданчик з руїнами Успенського собору та з кількома

некрополями і церквами – т.зв. «єпископська частина» – був окремим укріпленим поселенням, відокремленим від інших ровами та валами [18, с. 130–132]. Згодом цю думку підтримала та розвинула дослідниця топографічної структури Галича О. Джеджора, яка виділила в структурі пригороддя Галича укріплені боярські та монастирські садиби (ур. Штепанівка, ур. Юрїївське, ур. Іванівське, ур. Прокаліїв Сад) та співвіднесла їх із зовнішньою лінією оборони міста зі сходу [6, с. 301].

Важливу пам'ятку на оборонних рубежах Галича – квадрифолійний храм на полі «Мурованка» біля с. Побережжя, в 20 км униз за течією р. Дністер – слідом за Я. Пастернаком у 1959 р. продовжувала досліджувати експедиція під керівництвом М. Каргера [8]. Згодом львівський історик архітектури Ю. Діба, проаналізувавши західноєвропейські аналоги, довів участь у спорудженні цього оборонного храму запрошених із Франції майстрів [5].

Систематичні дослідження княжого Галича в останній третині ХХ ст. проводила археологічна експедиція під керівництвом львівського археолога В.В. Ауліха, а з 1991 р. – експедиція під керівництвом В.Д. Барана та Б. Томенчука [2; 21].

Спираючись на ці роботи, широке коло дослідників впритул зайнялося з'ясуванням стану захищеності княжої столиці. Тоді вперше, зокрема, було акцентовано на захисних функціях ряду відомих об'єктів. Так, наприклад, храм Пантелеймона, побудований на підвищенні, де р. Лімниця впадає в Дністер, за висновком В. Чорновуса, міг контролювати водні магістралі, оскільки звідси відкривався найкращий огляд долини р. Лукви, біля гирла якої, на Замковій горі, ймовірно, знаходився сторожовий пункт [23, с. 146–147].

Уявлення про оборонні укріплення Галича станом на 1990-і роки підсумовані Р.І. Могитичем. Він підтримав висловлену свого часу А. Петрушевичем гіпотезу, що «міська агломерація обійняла територію, яка простяглася на 8,5 кілометрів з півночі на південь та на 11 кілометрів з заходу на схід» [12, с. 13]. Дослідник наніс на сучасну топографічну карту місцевості всі відомі йому оборонні

укріплення, обґрунтувавши тим самим укріплені межі міської агломерації. При цьому йому довелося визнати значну пристосованість оборонних укріплень Галича до рельєфу місцевості, на якій вони розташовувались.

Особливо значні роботи на укріпленнях Галича були проведені експедицією під керівництвом Б. Томенчука [2; 21]. Зокрема, було досліджено лінію потрійних валів і ровів загальною протяжністю 600 м, яка захищала центральну частину міста, що розташовувалась на мисі – Крилоській горі, висота якої над рівнем р. Лукви складає близько 70 м.

Ці розкопки оборонної системи Крилоського городища показали, що потрійні вали і основний, який з південного напільного боку оточує дитинець, започатковані в X ст. Основна – середня – фаза із дерев'яними клітьями, спаленими на вимогу татар, датується XII–XIII ст., а остання – пізня – XV–XVII ст. В 1998 р. під основним валом дитинця відкрито більш ранні укріплення (VII–VI ст. до н.е.) [20].

Автор досліджень, зокрема, припустив, зважаючи на незначну потужність культурного шару XII–XIII ст. на території урочища Качків, належність його до ремісничого району «з обслуговування як князівського, так і єпископського дворів» [21, с. 522].

Між валами єпископської частини і посаду на місці розриву – т.зв. Воротища, який вказує на місце давнього проїзду з воротами часто поміщають відомі з літопису Німецькі ворота, на яких князь Данило Галицький, заволодівши Галичем у 1236 р. «поставив ... хоругву свою». Б. Томенчук, однак, трактує цей об'єкт, як кам'яну вежу, що стояла на території Крилоського городища, на роздоріжжі – між княжим та єпископським дворами [21, с. 525].

На думку Б. Томенчука, західний в'їзд на Крилоське городище з Підгороддя, де на низині біля західного підніжжя верхнього міста стояли Благовіщенська і Воскресенська церкви, проходив через р. Лукву та ур. Погарище. Дорога мала б фланкуватися окремими вежами та, можливо поперечними ровами та валами, на яких стояли перші ворота.

У 1998 р. в ур. Погарище, під час реконструкції в'їзної дороги ним було зачищено край урвища протягом 80 м та виявлено вимощений каменем майданчик розмірами 4,5х3,0 м, який міг служити фундаментом двоповерхової вежі [21, с. 524].

Цим же дослідником вивчено два палацові комплекси: Західний (розкопки 1994–1995 рр.) та Південний комплекс (XII–XVIII ст.), що мав півпідвальні приміщення синхронні з Успенським собором. Зафіксовано сліди пожежі кінця XII ст., після яких палац перестав існувати [2; 21].

Дослідник у 2000-х роках вивчав також два князівські двори: Романа Мстиславовича – на городищі площею 3 га навколо збереженої до нашого часу церкви св. Пантелеймона в с. Шевченково (колишне с. Святий Станіслав) та Володимирка Володаревича – навколо літописної церкви Спаса на городищі площею 1 га в ур. Карпиця).

Останнім часом на місці теперішнього замку у м. Галич експедицією Ю.В. Лукомського вперше досліджені рештки дерево-земляних укріплень XII-XIII ст., які вказують на функціонування княжого замку, що контролював річкову пристань та переправу через р. Дністер [20].

Підбиваючи підсумки дослідження перебігу археологічних досліджень укріплень Галича, проведених за останніх сто п'ятдесят років, належить підкреслити, що незалежно від інтенсивності праць важливим було те, що вони проводилися, переважно, фахівцями. Це дозволило належно картографувати укріплення, застосувати науковий підхід до їх обстеження. Проте багато моментів історії дослідження оборонної системи Галича на різних етапах залишаються поки що не з'ясованими. Поглибленню в подальшому цієї роботи сприятиме виявлення та введення до наукового обігу особистих наукових архівів дослідників княжої столиці.

1. Аулих В.В. Историческая топография древнего Галича / В.В. Аулих // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. – Киев, 1980. – С. 133–150.

2. *Баран В.Д.* Давній Галич у світлі писемних та археологічних джерел / В.Д. Баран // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2008. – Т. 17. – С. 466–473.
3. *Білас Н.М.* Археологічна наука в Львівському університеті (XIX – 30-ті роки XX ст.) / Н.М. Білас // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вып. 8. – С. 46–114.
4. *Гончаров В.К.* Археологічні дослідження древнього Галича в 1951 р. / В.К. Гончаров // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 5. – К., 1955. – С. 22–31.
5. *Диба Ю.Р.* Джерела архітектури квадрифолія з с. Побережжя / Ю.Р. Диба // Архітектурний вісник Київського Національного університету будівництва та архітектури. – 2012. – С. 13–24.
6. *Джеджора О.* Проблеми історичної топографії давнього Галича / О. Джеджора // Записки НТШ (далі – ЗНТШ). – 1991. – Т. 222. – С. 292–303.
7. *Довженко В.И.* Селища и городища в окрестностях Древнего Галича / В.И. Довженко // КСИА АН УРСР. – Киев, 1955. – Вып. 4. – С. 12–13.
8. *Каргер М.К.* К истории галицкого зодчества XII–XIII вв. / М.К. Каргер // Краткие сообщения института археологии АН СССР. – М., 1976. – Вып. 146. – С. 53–59.
9. *Каша М.Є.* З історії вивчення давніх оборонних укріплень Галичини та Волині у XIX – на початку XX ст. / М.Є. Каша // Військово-науковий вісник. – Вып. 22. – Львів: АСВ, 2014. – С. 28–39.
10. *Лукомський Ю.* Сторінки життя і діяльності Йосипа Пеленського / Ю. Лукомський, Т. Романюк // ЗНТШ. – 2002. – Т. ССXLIV. – С. 312–319.
11. *Ляска Віталій.* Планувальна структура Галича XI–XIII ст.: історія досліджень / В. Ляска // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині (далі – МДАПВ). – Вып. 12. – 2008. – С. 467–476.
12. *Могитич Р.* Містобудівельний феномен давнього Галича / Р. Могитич // Галицька брама. – Львів. – 1998. – № 9. – С. 13–16.
13. *Омельчук Б.* Дослідження укріплень Галицького князівства у першій половині XX ст. / Б. Омельчук // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 809: Держава та армія. – 2014. – С. 28–33.
14. *Пастернак Я.* Старий Галич (археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр.): монографія / Я. Пастернак. – Краків-Львів, 1944. – 238 с.

15. *Пастернак Я.* Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами: монографія / Я. Пастернак. – Торонто, 1961.
16. *Петегирич В.* Археологія у дослідженнях членів НТШ / В. Петегирич, Д. Павлів // Записки НТШ. – 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 412–426.
17. *Петегирич В.* Лев Чачковський – дослідник галицько-волинських міст княжої доби / В. Петегирич, В. Чорновус // МДАПВ. Постаті української археології. – 1998. – Вип. 7. – С. 93–94.
18. *Петров В.П.* Історична топографія Києва / В.П. Петров // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1964. – Вип. 1. – С. 114–140.
19. *Петрушевич А.* Критико-исторические рассуждения о надднестрянскомъ городе Галичь и его достопамятностях / А. Петрушевич // Летопись Народного Дома. – Львов, 1882–1888. – С. 7–602.
20. *Терський С.В.* Археологія доби Галицько-Волинської держави: монографія / С.В. Терський. – Київ: «Стародавній світ», 2014. – 164 с., іл.
21. *Томенчук Б.П.* Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр.: монографія / Б.П. Томенчук. – Івано-Франківськ, 2008. – 696 с.
22. *Чачковський Л.* Княжий Галич: монографія / Л. Чачковський, Я. Хмільевський. – Станіславів. – 1938. – 94 с.
23. *Черноус В.Е.* К вопросу о роли ландшафтного фактора в формировании архитектурно-планировочной структуры древнерусских городов Галицкой земли / В.Е. Черноус // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева). – Киев, 1984. – С. 146–147.
24. *Шараневич И.* Стародавній Галич / И. Шараневич // «Зоря Галицкая» яко альбумъ на 1860. – Львов, 1860. – С. 295–335.
25. *Czołowski A.O* położeniu Starego Halicza / A. Czołowski // Pamiętnik Drugiego Zjazdu Historyków Polskich. – Lwów, 1890. – S. 1–23.
26. *Peleński J.* Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej, na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych / J. Peleński. – Kraków, 1914. – 221 s.
27. *Szaraniewicz I.* Trzy opisy historyczne staroksiążęcogo grodu Halicza w roku 1860, 1880, 1882 / I. Szaraniewicz. – Lwów, 1883. – 232 s.

Надійшла до редколегії 28.02.2016 р.

Рецензент: *Л.В. Трофимович*, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Омельчук Б.А.
ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ОБОРОНИТЕЛЬНЫХ УКРЕПЛЕНИЙ
КНЯЖЕСКОГО ГАЛИЧА

В статье анализируется процесс исследования средневековых укреплений столичного города Галич. На фоне общественно-политической истории и стратегического расположения города анализируются археологические исследования древних фортификаций. Дана характеристика важнейших памятников фортификации, большинство из которых еще предстоит углубленно изучать.

Ключевые слова: Галич, археология, Галицко-Волынское государство, Ярослав Пастернак, городище, вал.

Omelchuk B.
HISTORY RESEARCH FORTIFICATIONS OF ANCIENT GALYCH

The article analyzes the process of investigation of the medieval fortifications of the capital city of Galych. Against the backdrop of the socio-political history and strategic location of the city of archaeological research examines ancient fortification. Posted description of the major attractions of fortifications, most of which are yet to be thoroughly studied.

Key words: ancient Galych, archeology, Galych-Volyn state, Jaroslav Pasternak, settlement, shaft.